

המסע לגירוש נתינים זרים

מוטי כנרי

בספטמבר 1939 גירשה ממשלת בולגריה 4,022 נתינים זרים מגבולות הממלכה, כולם יהודים. היסטוריונים מעטים שתיעדו את קורות יהודי בולגריה כינו את האירוע 'המסע לגירוש נתינים זרים'. משפחות רבות הובלו לעיירת הגבול סבילינגראד ומשם הושלכו לשטח ההפקר במשולש הגבולות בולגריה-טורקיה-יוון, כאשר הם נתונים לחסדי משמרות הגבול. הייתה זו תחילתו של גל אנטישמי עכור שהובילו שלטונות בולגריה, גל שהסתיים בניסיון הכושל לגרש את יהודי 'בולגריה הישנה' למחנות ההשמדה, ובגירושם למחנה ההשמדה טרבלינקה של 11,343 יהודי תְּרַקְיָה, מקדוניה והעיר פירוט. המלחמות האזרחיות הבלתי פוסקות שהתחוללו בראשית המאה ה-20, הובילו ליצירת אוכלוסייה גדולה של נתינים זרים בבולגריה, שחלק ממנה השתייך למיעוט היהודי. מדיניות ההגירה הבולגרית עודדה הגירה של אוכלוסיות אתניות שאינן בולגריות הנושאות אזרחות בולגרית, קל וחומר כאלו שאינן נושאות אזרחות בולגרית. לכאורה, נראה היה שהצעדים כלפי המיעוט היהודי היו חלק ממדיניות ההגירה הבולגרית, במסגרת החיכוכים עם המדינות השכנות בסוגיית חילופי האוכלוסין. בפועל, מדובר היה בראשיתה של מדיניות ממשלתית אנטי-יהודית מתוכננת. ממסמכים ומעדויות של מגורשים שיוצגו כאן לראשונה, עולה שהגירוש בספטמבר 1939 היה מהלך מרכזי, אך לא הראשון.

הפניות הבהולות של נציגי הקונסיסטוריה (ההנהגה) היהודית בבולגריה לגורמי העלייה השונים בארץ ישראל, זכו להתעלמות מוחלטת בחלק מהמקרים ולגישה מזלזלת ומתנשאת במקרים אחרים. עזרה לא הוגשה. בצר לה, פנתה הקונסיסטוריה לעזרת גורמים שהוציאו ספינות מעפילים דרך נמלי הים השחור, ובראשם ברוך קונפינו, אשר ניהל מפעל העפלה פרטי שהסתיים באסון טביעתה של ספינת המעפילים 'סלבדור'. מאות מקרב הנתינים הזרים שגורשו מצאו את מותם בשטח ההפקר בגבולות בולגריה-טורקיה-יוון, בטביעת 'סלבדור', ובהמשך במהלך שואת יהודי אירופה. עם זאת, רוב המגורשים ניצלו, כאשר הם נושאים איתם את צלקות הגירוש. אירועי 'המסע לגירוש נתינים זרים' כמעט ולא זכו לזמן אוויר היסטורי ולתיעוד מפורט, ומאמר זה מציג את מסכת האירועים והקשרם.

יצירת אוכלוסיית הנתינים הזרים בבולגריה

משנת 1878 ועד 1918 ידעה בולגריה חמש מלחמות. החל מהמלחמה העות'מאנית-רוסית שהובילה לעצמאות בולגריה, דרך מלחמת בולגריה-סרביה ב-1885, מלחמת הבלקן הראשונה ב-1912, מלחמת הבלקן השנייה ב-1913 וכלה במלחמת העולם הראשונה.

ארבעים שנות לחימה אלו הובילו למאות אלפי פליטים שנעו בין המדינות, חלקם כתוצאה מהסכמים לחילופי אוכלוסין. המלך פרדיננד הראשון נקט במדיניות חוץ אגרסיבית, פזיזה והרפתקנית, בשאיפה להחזיר את תהילת הממלכה הבולגרית של ימי הביניים, וזאת בלחץ הגורמים המיליטנטיים בצבאו, שרבים מהם היו יוצאי המיליציה הלאומנית אופלצ'נצ'י (בבולגרית: Оплъченци). מדיניות זו הייתה לרועץ לבולגרים והם שילמו עליה מחיר כבד במלחמת הבלקן השנייה ובמלחמת העולם הראשונה.¹ עיקר אוכלוסיית הנתינים הזרים נוצר בתקופת מלחמות הבלקן ומלחמת העולם הראשונה. מנובמבר 1912 ועד יוני 1913 הקימו הבולגרים באזור וילאייט אדריאנופול, מנגנון ממשל צבאי בשטחים שכבשו ובכלל זה העיר אדירנה, ופעלו להגירת תושבים שמרביתם היו ממוצא בולגרי לשטחי בולגריה, אם מרצון ואם בכפייה. בנוסף, לאחר תבוסת בולגריה במלחמת הבלקן השנייה, קמה מאוגוסט ועד דצמבר 1913 באזור קומוטיני וקסנתי 'הרפובליקה האוטונומית של גימורג'ינה'. ישות קצרת ימים זו הוקמה על ידי טורקים לאומנים, והיא חלשה על אוכלוסייה שמנתה 235,000 תושבים ובכללם יהודים. על צבא הרפובליקה הזמנית פיקד סולימאן אסקרי ביי (1884–1915), קצין אכזר שהשתתף במרד 'הטורקים הצעירים', נטל חלק בולט בטבח העם הארמני ופיקד גם על מיליציות חצי צבאיות שכוננו באשי באזוק, אשר הפילו את חיתיתן על אזרחי האזור. בפרק זמן של פחות מחצי שנה, בוצעו מעשי טבח וגירוש המוניים של אוכלוסייה ובכלל זה יהודים מהאזור, בהיקפים שעדיין לא נחקרו באופן מספק.²

שנת 1913 הייתה שנת השיא בהגירה לבולגריה, ובמהלכה הגיעו לממלכה 42,831 מהגרים, רובם מאזורי אדירנה, קירקלארלי והעיר סרס.³ האירועים הללו מתוארים גם במקורות המתעדים את ההיסטוריה הקהילתית. אלברט רומנו, נשיא 'ההסתדרות הציונית' בבולגריה ולימים היסטוריון, מתאר כדלקמן: "בקשר למלחמה הבלקנית, עזבו הרבה יהודי תורכיה (ובייחוד תושבי אדירנה היא אדריאנופול), את מקומות מגוריהם מחמת פעולות המלחמה. (אדירנה הייתה נתונה כמה חודשים, תחת מצור הצבא הבולגרי). היהודים מצאו מקלט בקהילות היהודיות בסופיה, ופיליפופולי, בהן נקטו הרבנות והקהילות בפעולות נמרצות להקלת מצב פליטים אלו".⁴ חיים קשלס, קצין העלייה של מדינת ישראל בבולגריה ולימים היסטוריון, מוסיף: "לאחר המלחמה הבלקנית (1912), ומלחמת העולם הראשונה, הגיעו לבולגריה ובעיקר לפלובדיב, יהודים מתרקה התורכית, ותרקה היוונית שאיבדו את נתינותם הישנה ולא רכשו נתינות בולגרית.

¹ מיכאל בר-זהר, **הרכבות יצאו ריקות: ההצלה הנועזת של יהודי בולגריה מהשמדה**, אור יהודה: 'הד ארצי', 1999, עמוד 26.
² Penka Peykovska, **Demographic Aspects of Migration in Bulgaria, 1912–1944**, Institute for Historical Studies, Sofia, 2019, page 52.

³ Penka Peykovska, page 91.

⁴ אלברט רומנו, **מאבק בין מתונים וקיצונים בהסתדרות הציונית**, בתוך: אנציקלופדיה של גלויות – יהדות בולגריה, הוצאת 'חברת אנציקלופדיה של גלויות', ירושלים, 1967, עמוד 291.

ביניהם היו יהודים בעלי דרכוני "ננסן" שבינתיים איבדו את תוקפם.^{5,6,7} הסכם קונסטנטינופול, שנחתם בספטמבר 1913 בין בולגריה לאימפריה העות'מאנית, היה בפועל ההסכם הראשון שבו הוסכם על חילופי אוכלוסין בין בולגריה לאימפריה העות'מאנית. מדובר היה בהיקף של 93,000 נפשות, שהתגוררו ברדיוס של 15 קילומטרים מהגבול בין המדינות בעת ההיא, שעבר באזור אדירנה. סוכם שהחילופים יהיו על בסיס 'התנדבותי'. ב-1914, עם כניסת טורקיה למלחמת העולם הראשונה, הוקפאו החילופין ומעריכים שכ-9,000 תושבים הגיעו לבולגריה במסגרת ההסכם עד להקפאתו.⁸ בהמשך, במסגרת חוזה ניי שנחתם בנובמבר 1919 וסיכם את תנאי השלום לאחר מלחמת העולם הראשונה, נכפו על בולגריה חילופי אוכלוסין עם יוון, כאשר המטרה הייתה לבצע טיהור אתני מבולגרים בשטחי מקדוניה האגאית ומערב תרקיה. באוקטובר 1925 חתמו בולגריה וטורקיה באנקרה על 'חוזה השלום והידידות באנגורה', שנועד להסדיר את מעמדם של הפליטים ורכושם במסגרת חילופי אוכלוסין, אשר בבירור פגעו באופן ניכר הרבה יותר באוכלוסייה הבולגרית. בפועל, ממשלת טורקיה לא כיבדה את ההסכם.⁹

אם כן, בין השנים 1912–1926 היה מאזן הגירה חיובי משמעותי לבולגריה, שהורכב רובו ככולו מפליטים שהגיעו ממערב תרקיה (יוון), מזרח תרקיה (טורקיה), מקדוניה האגאית (יוון), מקדוניה הווארדארית (ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים) ודרום דוברוג'ה (רומניה), וכללו גם יהודים. פליטים אלו היו תולדה של כישלונותיה של בולגריה בהגשמת מאווייה לחזרה לעידן 'בולגריה הגדולה' של ימי הביניים, מאוויים שנרמסו בשדות הקרב של מלחמות הבלקן ומלחמת העולם הראשונה, ובפועל ביצעו מדינות אלה טיהור אתני של בולגרים. אליהם הצטרפו גם עשרות אלפי פליטים מהאימפריה הרוסית הקורסת, שנמלטו לבולגריה במהלך מלחמת האזרחים ולאחריה, וארמנים שנמלטו מאימת השלטון העות'מאני. חלק מהגירה זו בוצע בהסכמה במסגרת הסכמים של חילופי אוכלוסין עם המדינות השכנות, ב-1919 עם יוון וב-1925 עם טורקיה. המדיניות הטורקית בימי אתא־טורק הייתה לעודד הגירת טורקים אתנים לשטחה, כדי לחזק את המדינה החילונית החדשה, אך לא לעודד הגירת מיעוטים אחרים שאינם מוסלמים, הגם שהיו אזרחים עות'מאנים או טורקים.

⁵ חיים קשלו, **ספינות המעפילים – סלבדור, דוריאן ו-גאדז'דה**, בתוך: אנציקלופדיה של גלויות – יהדות בולגריה, הוצאת 'חברת אנציקלופדיה של גלויות', ירושלים, 1967, עמוד 776.

⁶ Jacky Comforty, Martha Aladjem Bloomfield, **The Stolen Narrative of the Bulgarian Jews and the Holocaust**, Rowman & Littlefield, 2021, page 55; ראו תמצות שיחה עם הרב אברהם בכר בו הוא מציין שנולד באדירנה ב-1914, התייתם במהלך מלחמת העולם הראשונה ומשפחתו שנתרה עברה לעיר רוסה בבולגריה. בהמשך הועבר לבית יתומים ליתומי המלחמה שנפתח בפלובדיב על ידי ארגון 'בני ברית'.

⁷ **דרכון ננסן** היה מסמך שהונפק על ידי משרד ננסן הבין-לאומי לפליטים של חבר הלאומים, נועד לאנשים מחוסרי נתינות ואפשר להם לחצות גבולות ולשהות במדינות שונות. הדרכונים הונפקו בין השנים 1922–1938 לכ-450,000 בני אדם.

⁸ Penka Peykovska, page 46.

⁹ Penka Peykovska, pages 49–50.

זאת, במסגרת חוק התיישבות שאומץ בטורקיה ב-1934. 104,000 בולגרים-טורקים היגרו מבולגריה לטורקיה בין השנים 1931–1943.¹⁰

אירועים דומים התחוללו גם במדינות שכנות, למשל ביוגוסלביה השכנה. עם הקמת ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים היו רבים מיהודיה, יוצאי האימפריה האוסטרו-הונגרית, בעלי אזרחות זרה או חסרי היתרי שהות זמניים אוסטרו-הונגריים, כגון אינקוולאט (בגרמנית: Incolat) או היימאטרקט (בגרמנית: Heimatrecht). הממשל הזמני החדש פרסם תקנות חירום, ובמסגרתן, במהלך 1919, גורשו נתינים 'זרים' ובכללם יהודים רבים מוויבודינה ומבוסניה. חלקם של היהודים במגורשים היה גדול משמעותית משיעורם בקרב אוכלוסייה זו.¹¹ גל נוסף של נתינים זרים הגיע לבולגריה במחצית השנייה של שנות השלושים, לאחר עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. הוא התגבר לאחר חלוקת צ'כוסלובקיה וה'אנשלוס' באוסטריה, והתעצם עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ובכלל זה לאחר חתימת הסכם קראיובה.

מראשית שנות השלושים מאזן ההגירה בבולגריה היה שלילי ומגמה זו התעצמה במחצית השנייה של העשור. בעוד שבשנים 1932–1934 עמד מספר המהגרים מבולגריה על פחות מ-10,000 נפשות לשנה, הרי שבשנים 1935–1939 הוא נע בין 20,000 ל-29,000 מהגרים, כאשר ב-1939, שנת השיא, היגרו מבולגריה 29,121 אנשים.¹² בולגריה נמנעה מלחתום על הסכמים בין-לאומיים העוסקים בקליטת פליטים והבטחת זכויותיהם ובכלל זה גם יהודים. בולגריה סירבה להשתתף בוועידת אוויאן, שהתכנסה ביולי 1938 במטרה לדון בבעיית הפליטים ובכללם יהודים שנמלטו משטחי הרייך הגרמני. היו אלה היחסים הכלכליים והצבאיים שנרקמו בין גרמניה לבולגריה וכבר היו בעיצומם, אשר הובילו לסירוב הבולגרי. עם זאת, פליטים יהודים נכנסו לבולגריה בשלהי שנות השלושים עם אשרות זמניות, שהוענקו לתקופות קצרות על ידי משרד החוץ הבולגרי.¹³ החל מהמחצית השנייה של שנות השלושים, למעלה ממחצית מההגירה מבולגריה הייתה לטורקיה.¹⁴ מהמחצית השנייה של 1938 עד ראשית 1941, הגיעו לבולגריה פליטים יהודים מארצות מרכז אירופה במטרה לעלות דרכה לארץ ישראל, או לעבור לטורקיה ומשם להגיע לארץ ישראל. התמהיל היה גם של יחידים וגם של משפחות בגילים שונים. פליטים אלו לא דיברו בולגרית, חסרו אמצעי קיום בסיסיים, ולא הייתה להם אפשרות לתקשר עם השלטונות הבולגריים כדי לקבל אשרות שהייה או מעבר.

¹⁰ Penka Peykovska, pages 149, 343–348.

¹¹ מנחם שלח (עורך), **תולדות השואה – יוגוסלביה**, הוצאת 'יד ושם', ירושלים, 1990, עמודים 5–8.

¹² Penka Peykovska, page 140.

¹³ שם, עמוד 143.

¹⁴ שם, עמוד 184.

מסלול הפליטים כלל על פי רוב מעבר דרך סופיה והתרכזות בערי הנמל וארנה או בורגס, והם טופלו על ידי הקונסיסטוריה ועל ידי הקהילות המקומיות.¹⁵

לאחר הסכם קראיובה נערכו חילופי אוכלוסין בין רומניה לבולגריה, במטרה לבצע בולגריזציה של דרום דוברוג'ה. דהיינו, קליטת בולגרים אתנים מצפון דוברוג'ה בדרומה, ו'פליטת' רומנים אתנים מדרום דוברוג'ה לשטחי רומניה. כחלק מתהליך זה נרדפו גם מיעוטים אחרים בדרום דוברוג'ה.¹⁶ לאחר ההסכם מונה הגנרל גאורגי פופוב למושל הצבאי של החבל, ואחת הפעולות הראשונות שנקט הייתה הוצאת צו גירוש לרומניה של יהודי סיליסטרה, דובריץ' ובלצ'יק. ראשי הקהילה פנו לקונסיסטוריה, וזו מצידה הסתייעה בקולונל בדימוס אברהם תג'ר, אשר פנה לראשי ארגון התושבים הבולגרים בדוברוג'ה, עימם ניהל קשרים ענפים במסגרת פעילותו בקונגרס הבין-לאומי למיעוטים לאומיים. ראשי הארגון פנו לגנרל פופוב בבקשה לבטל את צו הגירוש והוא אכן בוטל.¹⁷

אוכלוסיית הנתינים הזרים בקרב הקהילה היהודית והתפלגותה

ב-1920 נערך בבולגריה מפקד אוכלוסין וממנו עלה כי בממלכה התגוררו 43,232 יהודים ומהם 5,190 היו בעלי נתינות זרה, בהתפלגות הבאה: 32 אחוז נתינים טורקים או עות'מאנים, 15.5 אחוז נתינים יוונים, 10 אחוז נתינים יוגוסלבים, 9.2 אחוז נתינים רומנים, 7.6 אחוז נתינים איטלקים, 5.4 אחוז נתינים רוסים, 5.3 אחוז נתינים צ'כוסלובקים, 3.3 אחוז נתינים צרפתים, 2.7 אחוז נתינים פולנים, 1.9 אחוז נתינים פרסים, 1.5 אחוז נתינים אוסטרים, 0.6 אחוז נתינים הונגרים ו-0.4 אחוז נתינים בריטים.¹⁸ עוד עלה מהמפקד כי בבולגריה התגוררו 142,167 תושבים שהוגדרו פליטים, ומהם 1,471 היו יהודים. דהיינו, 3.4 אחוז מיהודי בולגריה בעת ההיא היו פליטים.¹⁹

מבחינה גאוגרפית: 1,397 יהודים נתינים זרים התגוררו בסופיה (34.8 אחוז מכלל הנתינים הזרים בעיר), 505 נתינים זרים התגוררו בפלובדיב (23.5 אחוז מכלל הנתינים הזרים בעיר), 157 בעיר רוסה (9.9 אחוז מכלל הנתינים הזרים בעיר), 172 בעיר סטארה זאגורה (8.8 אחוז מכלל הנתינים הזרים בעיר), 249 בעיר וארנה (7.5 אחוז מכלל הנתינים הזרים בעיר) ו-305 בעיר בורגס (6.1 אחוז מכלל הנתינים הזרים בעיר).²⁰

¹⁵ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת – עלייה והעפלה מבולגריה וזרחה בשנים 1939–1949, הוצאת 'עם עובד', 2004, עמודים 37–39.

¹⁶ Penka Peykovska, page 192.

¹⁷ חיים קשלס, קורות יהודי בולגריה, כרך ג' – תקופת השואה, הוצאת 'דבר', תל אביב, 1969, עמוד 24.

¹⁸ Penka Peykovska, page 160.

¹⁹ שם, עמוד 38.

²⁰ שם, עמוד 77.

מפקד האוכלוסין שנערך בבולגריה ב־1934 לא כלל נתונים לגבי יהודים כלאום, ובאופן כללי התייחסו הבולגרים ליהודי בולגריה כיחידה דתית ועל פי רוב נמנעו מלהציג אודותיהם נתונים המבחינים אותם כלאום. לפי דו"ח של משטרת בולגריה, בראשית 1939 היו בבולגריה 2,300 יהודים שהוגדרו נתינים זרים, שמקורם בעיקר בטורקיה, יוון, יוגוסלביה, רומניה, איטליה, רוסיה וצ'כוסלובקיה. הדו"ח לא התייחס ליהודים נטולי נתינות או בעלי דרכון ננסן פג תוקף.²¹ כן מצוין באופן כללי במפקד של 1934, כי בבולגריה מתגוררים 22,000 איש עם דרכון ננסן, רובם רשומים כרוסים וארמנים.²² מנתוני מפקד אוכלוסין זה, ניתן ללמוד שחלה ירידה משמעותית בהגירה לבולגריה מ־1926 ואילך. ההגירה בשנים אלו הייתה ברובה המוחלט מדרום דוברוג'ה, מטורקיה האסייתית ומאזור אוקראינה בשל ה'הולודומור' – הרעב הגדול.²³ לפי נתוני משרד הפנים הבולגרי, בין השנים 1931–1943 היגרו מבולגריה 'באופן חוקי' 1,557 יהודים.²⁴ נתונים אלו מתייחסים אך ורק לעליית יהודים עם סרטיפיקטים, ולא להיקף הכללי של היהודים שהיגרו מבולגריה ובכללם העולים ב'עלייה בלתי לגלית'. נתונים אלו דומים לנתונים של גורמי העלייה השונים בארץ. בספטמבר 1939 נמנו בבולגריה 4,022 יהודים נתינים זרים, שהיוו כ־8 אחוז מיהודי בולגריה.²⁵ לפי הרישומים במשרד הפנים הבולגרי, שהועברו כעבור זמן ל'נציבות לענייני היהודים', היו באמצע מאי 1940 בבולגריה 824 ראשי משפחה יהודים שנולדו בבולגריה, אך היו בעלי נתינות זרה. אוכלוסייה זו החזיקה בנתינות של 20 מדינות שונות. הקבוצות הגדולות היו של נתיני ספרד, איטליה, צ'כוסלובקיה, יוון, טורקיה, יוגוסלביה, צרפת, פולין ורומניה.²⁶

מדיניות ההגירה הבולגרית

בהסכם השלום שנחתם עם בולגריה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובמסגרת אמנות שנחתמו בחסות חבר הלאומים, נקבע כי בולגריה תבטיח לכל אזרחיה ולנתינים זרים המתגוררים בתחומה, את ההגנה על חייהם וחירותם ללא הבדל לאום, נתינות, שפה, גזע ואמונה דתית. האמנות הסמיכו את חבר הלאומים לפקח על יישומן, והקנו לנציגי המיעוטים, כולל נתינים זרים, את הזכות לפנות בתלונה לחבר הלאומים כנגד מדינה המפרה את האמנות.²⁷ עם זאת, לאחר עליית הנאצים לשלטון ב־1933, פרשה גרמניה הנאצית מחבר הלאומים, ב־1937 פרשה איטליה הפשיסטית וב־1939 הצטרפה אליהן ברית המועצות, אשר סולקה מהארגון לאחר פלישתה לפינלנד.

²¹ שם, עמוד 160.

²² שם, עמוד 305.

²³ שם, עמוד 83.

²⁴ שם, עמוד 159.

²⁵ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת, עמודים 26–27.

²⁶ שם, עמוד 295.

²⁷ Zdravka Krasteva, *Legal aspects of the state anti-Jewish policy in the Kingdom of Bulgaria (1940-1944)*, ECSTAZ, Berlin, 2018, page 94.

כך הפך חבר הלאומים לארגון ללא מנדט ממשי לפיקוח על זכויות מיעוטים ופליטים.²⁸ בינואר 1926 התמנה אנדרי ליאפצ'ב לראש ממשלת בולגריה. ליאפצ'ב, שנולד במקדוניה, פעל לייצוב הממלכה וקידם מהלכי פיוס פנימיים. ממשלו יזם חקיקה לסיוע כלכלי וסוציאלי לפליטים שהגיעו לבולגריה, במטרה לשלבם במערכת החברתית והכלכלית ותהליך השילוב נמשך עד ראשית שנות השלושים. באוגוסט 1926 החליטה ממשלת בולגריה להכיר בדרכוני נסן.²⁹

לאחר הפיכת הליגה הצבאית, חיזק המלך בוריס השלישי את אחיזתו בממלכה ושלטונו הפך אוטוקרטי. בנובמבר 1935 התמנה גאורגי קיוסאיבנוב לראש הממשלה. קיוסאיבנוב היה פוליטיקאי אפור, לא מזוהה מפלגתית ונחשב כעושה דברו של המלך. מדיניות ההגירה של ממשלתו דגלה בגירושם של תושבים טורקים ויוונים, הן בשל סיבות חיצוניות, שעיקרן חוסר שיתוף פעולה מצד יוון וטורקיה ביישום הסכמים שונים לחילופי אוכלוסין והסדרת נושא רכוש המגורשים, והן מסיבות פנימיות של חיזוק האוריינטציה הסלאבית של התמהיל האתני במדינה. גם לגבי מיעוטים אחרים אימצה הממשלה מדיניות לפיה בולגריה היא מדינת מעבר ועליהם לחזור לארצות מוצאם, וזאת בניגוד להסכמים עליהם חתמה לאחר מלחמת העולם הראשונה.³⁰ במקביל, גברה המתיחות בין בולגריה לטורקיה בסוגיה האתנית בשתי המדינות, וצוותי משא ומתן שהוקמו לא הצליחו להגיע להסכמות. גם רומניה וגם יוגוסלביה היו מעוניינות 'לוותר' על נתיניהן ממוצא טורקי ולגרום להם להגר לטורקיה, וקיימו מגעים קדחתניים עם הטורקים, כך שסוגיית הנתינים הטורקים הפכה לסוגיה כלל-בלקנית. בהיעדר הסכמות עם הטורקים, 'עודדו' הבולגרים את האוכלוסייה ממוצא טורקי או בעלי אזרחות טורקית לעזוב לטורקיה.³¹

כאמור, בין השנים 1931–1943 היגרו או אולצו להגר 104,000 בולגרים-טורקים, והיה זה בפועל טיהור אתני.³² החל מאמצע שנות השלושים החלה בולגריה לרקום קשרים הדוקים עם גרמניה הנאצית. הייתה זו מדיניות שהוכתבה מארמונו של המלך, והיא הניבה פירות לשני הצדדים, אך בעיקר לבולגרים. אוצרות הטבע והמשאבים החקלאיים בבלקן היו חיוניים לכלכלתה של גרמניה, ובולגריה הפכה עבודה לאסם תבואה. בנוסף, הייתה הגירת עבודה גדולה מבולגריה לגרמניה שהועילה כלכלית לשני הצדדים – כוח עבודה זול זרם מבולגריה לגרמניה והניע שם את הפעילות המשקית. בתמורה, שלטונו של המלך בוריס זכה בתמיכתה של מעצמה אירופית.

²⁸ Pericles Lewis, *Modernism, Nationalism, and the Novel*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, page

52.

²⁹ Penka Peykovska, pages 28, 62.

³⁰ Penka Peykovska, page 135.

³¹ שם, עמוד 153.

³² שם, עמוד 195.

במאי 1935 ביקר הרמן גרינג בסופיה, וביולי 1936 ביקר המלך בוריס בברלין ונפגש עם אדולף היטלר.³³ בשנת 1937 בוטלו המגבלות שהוטלו על גודלו של הצבא הבולגרי במסגרת חוזה ניי, לאחר לחץ שהפעילה גרמניה על שכנותיה של בולגריה ובהסכמתן. הצבא הבולגרי הוגדל ואורגן מחדש תוך הצטיידות בנשק גרמני חדיש. ב-1939 עמד שיעור היצוא לגרמניה על כ-70 אחוז מסך היצוא הבולגרי, ושיעור היבוא מגרמניה עמד על 65.5 אחוז מכלל היבוא הבולגרי. התשלום על התקרבות זו היה באימוץ מדיניות אנטי-יהודית, בדומה למה שהתבצע בגרמניה.³⁴ החל מ-1935 הותרה רשמית הקמתם של ארגונים אנטישמיים בבולגריה והממשלה החלה מיישמת בהדרגה מדיניות אנטי-יהודית. מבחינת הממשל הבולגרי, היה נוח בהרבה לטפל ב'שאלה היהודית' קודם כל מול יהודים שאינם אזרחי בולגריה.³⁵

במחצית השנייה של שנות השלושים החליטה ממשלת בולגריה לגרש מגבולות המדינה יהודים בעלי נתינות זרה. כל אלו שלא הצליחו למצוא מקלט או להסדיר את אזרחותם בפרק הזמן שניתן להם, יועדו לגירוש.³⁶ במקביל, ב-31 בדצמבר 1938 נסגר המשרד הבין-לאומי לפליטים על שם ננסן בז'נבה, שעסק בהנפקת 'דרכוני ננסן' ולא ניתן היה עוד להאריך את תוקפם.^{37, 38} ב במרץ 1939 החלה בולגריה להגביל כניסת פליטים יהודים מגרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה לתחומה.³⁹ מדיניות זו של בולגריה באותה עת לא הייתה חריגה בנוף האירופי, ונבעה גם ממדיניות אגרסיבית שנקטה גרמניה, במטרה להפוך את שטחה ל'נקי מיהודים'. במרץ 1938 הוקמה בווינה 'הלשכה להגירת יהודים', אשר בעת ההיא פעלה להגירה כפויה של יהודים משטח הרייך. באותו המועד הכריזה ממשלת פולין, שאזרחים פולנים החיים מחוץ למדינה ולא יחדשו עד סוף אוקטובר 1938 את דרכוניהם, תישלל אזרחותם הפולנית. כ-70,000 יהודים פולנים התגוררו בשטחי הרייך, ובסוף אוקטובר ערך הגסטפו מבצע מעצרים במסגרתו נעצרו 17,000 יהודים, שגורשו בכוח אל שטח ההפקר בגבולות פולין וגרמניה. הפולנים סירבו לקבלם והם נותרו בשטח ההפקר לזמן ממושך.

בקיץ 1940 גורשו 70,000 אזרחים צרפתים 'לא רצויים' ובכללם יהודים מחבל אלזס-לורן.⁴⁰ לאחר הסכם מינכן, הוקמה במרץ 1939 הרפובליקה הסלובקית הראשונה ובראשה עמד ד"ר יוזף טיסו. למעשה זו הייתה גרורה של גרמניה הנאצית. אנשי 'משמר הליניקה' ביצעו מעצרים בקרב יהודי סלובקיה וגירשו אותם לשטחים שסופחו להונגריה. ההונגרים סירבו לקבלם וגירשו אותם בחזרה לסלובקיה.⁴¹ מדיניות הגירה אגרסיבית זו, לצד רדיפות היהודים

³³ אלברט רומנו, **תקופת המשבר והפילוג בתנועה הציונית**, בתוך: אנציקלופדיה של גלויות – יהדות בולגריה, ירושלים, 1967, עמודים 566–567.

³⁴ ניר ברוך, **הפּכּר – בולגריה ויהודיה במשך הדורות**, הוצאת 'שבילים', תל אביב, 1990, עמודים 48–63.

³⁵ Jacky Comforty, Martha Aladjem Bloomfield, pages 88 – 92.

³⁶ ניר ברוך, **הפּכּר – בולגריה ויהודיה במשך הדורות**, עמוד 93.

³⁷ The Nansen Office, **Nansen passports**.

³⁸ **המשרד הבין-לאומי לפליטים על שם ננסן**.

³⁹ Penka Peykovska, page 189.

⁴⁰ **גירושי יהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה**, באתר יד ושם.

⁴¹ אמיר השכל בתוך: נאוה רון (עורכת), **תולדות השואה בסלובקיה**, יוני 2009.

המתגברות באירופה, הובילו לזרם פליטים שהגיע לבולגריה דרך הדנובה.⁴² באפריל 1939 ביקר בארץ ישראל נסים (בוקו) לוי, מראשי הקונסיסטוריה היהודית, ותיאר לידידו אהרן (פאפו) בן יוסף את המצב, ככזה בו "מוצאים פליטים כאלו לגבול הטורקי, הם מושלכים מעבר לגבול, ועל יריות בהם".⁴³ העובדה שחלק לא מבוטל מהנתינים הזרים היו טורקים, יוניים, או נתינים עות'מאנים לשעבר מחוסרי אזרחות, התיישבה עם מדיניות ההגירה הבולגרית הכללית, ו'הלבינה' מבחינת בולגריה את הצעד, משל היה זה חלק מהסכסוך עם שכנותיה לעניין חילופי האוכלוסין ולא רדיפות גזע כלפי יהודים.

הגירוש ושלביו

במקורות השונים מתוארת מדיניות ממשלתית שהחלה במחצית השנייה של שנות השלושים, אשר כחלק ממדיניות ההתקרבות לגרמניה הנאצית ובגבור ההשפעה ההיטלראית על בולגריה, הוחלט במסגרתה לגרש מתחומי בולגריה את היהודים הנתינים הזרים ומחוסרי הנתינות. ניתנה להם ארכה להסדיר את ענייניהם וכשזו פקעה, הוחל בפועל בגירושם.⁴⁴ לגבי המועד המדויק של הגירוש והגורם המוסמך שהוציא את פקודת הגירוש, הדעות חלוקות. כאמור, באפריל 1939 ביקר בארץ ישראל נסים (בוקו) לוי, מראשי הקונסיסטוריה, ותיאר שהגירושים כבר החלו והפליטים מושלכים אל הגבול הטורקי.⁴⁵ מרבית המקורות מתייחסים לחודש ספטמבר 1939 כמועד המרכזי של הגירוש. חלקם מציינים בכלליות את ספטמבר,^{46,47} רובם מציינים את אמצע ספטמבר,^{48,49} ומקצתם מציינים את 16 בספטמבר כמועד הגירוש,^{50,51} תאריך אשר בשנת 1939 חל ביום שבת שאחרי ראש השנה היהודי. באשר לזהות החתום על צו הגירוש, קיימת מחלוקת בין המקורות השונים, אך ברור כי צו מעין זה מחייב אישור בדרג מיניסטריאלי, לכל הפחות. חלקם הגדול של המקורות מציינים שהצו הוצא על ידי מפקד המשטרה הבולגרית, הקולונל אטאנאס פאנטב (בבולגרית: Атанас Пантев). מקורות אחרים מציינים כי הוצאו מספר צווים על ידי ראש הממשלה גאורגי קיוסאיבנוב והוא הטיל על מפקד המשטרה לאכוף אותם.⁵² מקורות נוספים טוענים שהצו הוצא על ידי שר הפנים, הגנרל ניקולה דימיטרוב נאדב (בבולגרית: Николa Димитров Недев) ומפקד המשטרה הונחה לאכוף אותו.⁵³ הן פאנטב והן נאדב לא נודעו

⁴² Jacky Comforty, Martha Aladjem Bloomfield, page 100.

⁴³ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת, עמודים 37–39.

⁴⁴ ניר ברוך, הכפר – בולגריה ויהודיה במשך הדורות, עמוד 93.

⁴⁵ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת, עמודים 37–39.

⁴⁶ אלברט רומנו, תקופת המשבר והפילוג בתנועה הציונית, עמודים 591–592.

⁴⁷ ועדת הערעורים לפי חוק נרדפי הנאצים בתל אביב – יפו, החלטה בתיק 07/326, 5 ביוני 2007.

⁴⁸ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת, עמודים 26–27.

⁴⁹ Jacky Comforty, Martha Aladjem Bloomfield, pages 99 – 100.

⁵⁰ חיים קשליס, "ספינות המעפילים – סלבדור, דוריאן ו-נאדז'דה", עמוד 776.

⁵¹ חיים קשליס, קורות יהודי בולגריה – כרך ג' תקופת השואה, עמודים 27–28.

⁵² Frederick B. Chary, [The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940–1944](#), Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 1972.

⁵³ ועדת הערעורים לפי חוק נרדפי הנאצים בתל אביב – יפו, החלטה בתיק 07/326, 5 ביוני 2007.

בחיבתם הגדולה לקהילה היהודית. פאנטב היה נאמנו ועושה דברו של הגנרל האנטישמי חריסטו לוקוב (בבולגרית: Христо Лубков), שהיה מנהיג הארגון האנטישמי 'איחוד הלגינות הלאומיים של בולגריה'. על נאדב יעיד הסיפור הבא: לאחר 'ליל הבדולח הבולגרי' שהתחולל ב-20 בספטמבר, הגיעה אל נאדב משלחת של הקונסיסטוריה היהודית בראשות יוסף גרון, נשיא קהילת סופיה, למחות על האירועים, ונאדב הטיל את האחריות לאירועים על הקהילה היהודית עצמה...⁵⁴ בבחינת המקורות, בהתייחס למצב הגאופוליטי ולסוגיית 'דרכוני ננסן', ניתן לקבוע שהחל מראשית 1939 פעלה ממשלת בולגריה לגירוש הנתינים הזרים ומחוסרי הנתינות. למגורשים ניתנה ארכה להסדיר את עניין אזרחותם והוחל בגירושם במינונים קטנים. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה החל השלב המרכזי של גירוש הנתינים הזרים, וממשלת בולגריה הטילה על המשטרה הבולגרית לגרש את 4,022 הנתינים הזרים ומחוסרי הנתינות אל מחוץ לבולגריה. משטרת בולגריה פרסמה כרוזים בערים השונות והחל מ-16 בספטמבר אכפה בנוקשות ובאכזריות את צווי הגירוש. בחירת המועד, יום שבת, לא הייתה מקרית ונועדה למנוע מחאות ו'רעשי רקע' מידיים.

לפנות בוקר פקדו שוטרים בולגרים את בתי המיועדים לגירוש. הותר להם לקחת מעט חפצים אישיים, ללא צידה לדרך. הם הובלו למקומות ריכוז ביישובים השונים, הועלו על 'עגלות חיילים' והובלו אל תחנת הרכבת. התיאורים נעים בין יחס משפיל הכולל קללות ועד יחס ברוטלי הכולל מכות באלות וקתות רובים. הרכבות הובילו אותם לעיירת הגבול סבילינגראד, שם רוכזו המיועדים לגירוש, נשדדו מהם עדיים, שעונים, ביגוד מהודר אם היה ומעט כסף שהספיקו לקחת, ונשים הוטדו. לאחר מכן הובלו לשטח ההפקר בגבולות בולגריה-טורקיה-יוון, והצטוו לצאת מבולגריה וללכת לכיוון הגבול הטורקי או היווני.

המדינות השכנות לא מיהרו לקבל את המגורשים, ובעוד שהיוונים הפגינו מורת רוח, הרי שהטורקים נהגו כלפיהם בברוטליות קשה. בטורקיה ככלל שררה אווירה לאומנית, שהובילה לעימותים עם מיעוטים שאינם מוסלמים. במזרח תרקה, שהוא השטח הטורקי הגובל בבולגריה, שררה אווירה אנטי-יהודית בולטת במיוחד, הן בקרב השלטונות והן בקרב האוכלוסייה. אווירה זו לובתה בשעתו על ידי תומכי תורת הגזע הנאצית בטורקיה ובראשם ג'ואט ריפאט אטילהאן (בטורקית: Cevat Rifat Atilhan), ועל ידי מנגנון הממשל המקומי ובראשו מושל החבל עד 1935, איברהים טאלי אנג'ן (בטורקית: İbrahim Tali Öngören), שדיווח ללא הרף לממונים עליו על התגברות 'הבעיה היהודית' בחבל.

⁵⁴ חיים קשלוס, קורות יהודי בולגריה - כרך ג' תקופת השואה, עמוד 21.

חמש שנים קודם לגירוש הנתינים הזרים, התחוללו פרעות נרחבות נגד הקהילות היהודיות בכל רחבי תרקיה המזרחית, ומעריכים שבין 10,000 ל-15,000 יהודים גורשו או נטשו את בתיהם ונמלטו מהאזור. גישתו של הממשל המקומי לפרעות נעה בין אוזלת יד מוחלטת לבין עידוד הגירוש והטיהור האתני, שבוצע בפועל בתרקיה.

וכך, במועד הגירוש מבולגריה, הטורקים גמרו אומר למנוע יצירת 'בעיה יהודית' חדשה בתרקיה המזרחית.^{55, 56} 'רוח מפקד' זו שררה בקרב דרגי השטח של הצבא הטורקי, וחיילי חיל המצב ששמרו על מעברי הגבול התעללו בפליטים האומללים ששהו בשטח ההפקר ימים ארוכים. מתואר שיוצאי תרקיה היוונית והטורקית סורבו לאישור כניסה, משום שככל הנראה היו מחוסרי נתינות כלל, והפליטים היו קורבנות למעשים "לא יתוארו" של משמרות הגבול והמשטרה. היו מקרי אונס של ילדות וילדים, נערים, נערות ונשים לעיני כל.^{57, 58} עוד מצוין שהשוטרים הבולגרים נקטו אמצעים אכזריים כדי להיפטר מהפליטים. אחדים נרדפו אל הגבול הטורקי והם קיפדו את חייהם בשטח ההפקר בין הגבולות.⁵⁹ כאמור, גם ראשי הקונסיסטוריה עדכנו על ירי בפליטים.⁶⁰ עדויות של מגורשים מספרות על גירוש, החזרה לשטחי בולגריה, גירוש חוזר לשטח ההפקר וחוזר חלילה. הקונסיסטוריה היהודית פנתה למשטרה הבולגרית וככל הנראה שולם שוחד נכבד. בעקבות זאת הואילו קציני המשטרה להחזיר את המשפחות משטח ההפקר, לאפשר טיפול רפואי בהן ומתן מזון, רק כדי לגרש אותן שוב בציפייה להגדלת הכנסותיהם. המשפחות האומללות תעו בשטח ההפקר פצועות וחבולות ואין לדעת כמה איבדו את חייהם מירי, או ממחלות כגון טיפוס.

משפחות אלו עברו תהליך של דה־הומניזציה,⁶¹ תהליך בסיסי בו השתמשו הנאצים בהמשך כחלק ממפעל השמדת יהודי אירופה. עם זאת, חלק מהמגורשים הצליחו להיכנס לשטחי יוון וטורקיה על בסיס מסמכים שהצליחו להציג כאזרחי ארצות אלו, או ארצות אירופיות נוספות. משלחת של נציגי הקונסיסטוריה היהודית בראשות עורך הדין נסים (בוקו) לוי, נפגשה עם מפקד המשטרה הבולגרית, הקולונל פאנטב, במטרה לפתור את בעיית המגורשים בשטח ההפקר. הם דרשו מפאנטב להחזיר את המגורשים חזרה לביתם. פאנטב השיב שנציגי הקונסיסטוריה מייצגים את היהודים אזרחי בולגריה ונתיניה, ואין להם כל זכות להגן על נתינים זרים או מחוסרי נתינות.⁶² המשך שהיית המשפחות בשטח ההפקר הובילה לפרסומים בעיתונות וללחץ מתמשך של הקונסיסטוריה.

⁵⁵ אבנר לוי, [פרעות ביהודי תראקיה, 1934](#), באתר מכון בן־צבי.

⁵⁶ Berna Pekesen, [Die Vertreibung der türkischen Juden aus Thrakien 1934](#).

⁵⁷ חיים קשלו, [קורות יהודי בולגריה – כרך ג' תקופת השואה](#), עמודים 27–28.

⁵⁸ Jacky Comforty, Martha Aladjem Bloomfield, pages 99–100.

⁵⁹ אלברט רומנו, [תקופת המשבר והפילוג בתנועה הציונית](#), עמודים 591–592.

⁶⁰ שלמה שאלתיאל, [מארץ הולדת למולדת](#), עמודים 37–39.

⁶¹ Michelle Maiese, [Dehumanization](#).

⁶² נסים (בוקו) לוי, [זכרונות](#), הוצאת 'יד ושם', ירושלים.

שלטונות בולגריה נוכחו שאינם יכולים 'להיפטר' מהמגורשים, ועל כן החליטו להעבירם לעיר הנמל וארנה, במטרה להעלותם לספינות מעפילים העושות את דרכן לארץ ישראל, ביחד עם מעפילים נוספים ממדינות כגון הונגריה. הפליטים התקבלו על ידי אנשי הקהילה היהודית בווארנה, הוקם עבורם מחנה מעבר, והם אוכסנו במוסדות ציבור יהודיים וזכו לטיפול חם לאורך תקופה ארוכה. מפקד המשטרה המשיך לשלוח לווארנה יהודים נתינים זרים מכל בולגריה.^{63, 64} שליחת היהודים לווארנה הייתה מתוך הסכם עם הקונסיסטוריה, אשר השקיעה כספים רבים בשיחוד המשטרה, ובכך למעשה הצילה את חייהן של המשפחות שהושלכו בשטחי ההפקר. אישור המשטרה להגעת המגורשים לווארנה, ניתן בתמורה להוצאת הנתינים הזרים מבולגריה באמצעות ספינות מעפילים.⁶⁵

הקונסיסטוריה היהודית תלתה את מבטחה במוסדות העלייה בארץ ישראל. עוד באפריל 1939 עדכנו ראשי הקונסיסטוריה מוסדות אלו, על כך ש"פחד עצום תקף את יהודי בולגריה ויש לאחוז בכל האמצעים בכדי להושיעם". ב-9 ביוני 1939 שלח אלברט רומנו, נשיא 'ההסתדרות הציונית' בבולגריה, מכתב חריף אל הנהלת 'ההסתדרות הציונית העולמית', ובו תמיהה על ההנחיה שניתנה לסניפיה שלא לסייע בהעפלה לישראל. באותו החודש נשלח מהקונסיסטוריה מברק בהול בחתימת 'המועצה המרכזית', ובו תחינה נרגשת אל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בירושלים: "עשרים, שלושים משפחות של נתינים רומנים וטורקים לשעבר, כעת מחוסרי נתינות, מחויבים לצאת את המדינה, כי עבר מועד ישיבתם פה. מצבם מיואש. שליחת סרטיפיקטים לפליטים הכרחית מאד. המועצה המרכזית." פקידי מחלקת העלייה, במפגן ציניות, התנשאות וזלזול, ענו למשרד הארץ-ישראלי בסופיה, שלא ידוע להם מי זו המועצה המרכזית של יהודי בולגריה ומהי כתובתה, ולצערם הם אינם יכולים לעשות דבר בעניין סרטיפיקטים למחוסרי הנתינות. שליח העלייה שרלו אשכנזי (אשכר), כתב לאהרן בן-יוסף בארץ ישראל: "הממשלה הבולגרית מגרשת את היהודים נתיני חוץ מגבולותיה, ללא כל חוק. הממשלה מכחישה זאת, ואין עם מי לדבר." פעיל העלייה ז'אק מיטרני העביר דו"ח בנושא ובו נכתב: "הממשלה התחילה לגרש את היהודים נתיני החוץ. היא עושה זאת באופן אינדיבידואלי כדי לא לעורר את דעת הקהל בחו"ל".⁶⁶ בפברואר 1940 פנה שוב רומנו וביקש לפעול למתן סרטיפיקטים לעלייה 'חוקית', וגם להעביר כספים שנאספו בבולגריה למען 'הקרן הקיימת לישראל', לידי 'ועד עולי בולגריה' בארץ ישראל כדי לסייע למפעל ההעפלה. בנובמבר 1940 פנה רומנו באותו העניין להנהלת 'קרן היסוד', אך הוא לא זכה למענה.⁶⁷

⁶³ חיים קשלס, קורות יהודי בולגריה – כרך ג' תקופת השואה, עמודים 27–28.

⁶⁴ אלברט רומנו, תקופת המשבר והפילוג בתנועה הציונית, עמודים 591–592.

⁶⁵ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת, עמודים 26–27.

⁶⁶ שם, עמוד 299, הערת שוליים 54.

⁶⁷ שם, עמודים 38–49, 298.

בהיעדר כל שיתוף פעולה ממוסדות העלייה בארץ ישראל, הבינו חברי הקונסיסטוריה שעליהם להתמודד עם בעיית הנתינים הזרים בעצמם. הקונסיסטוריה פנתה אל ברוך קונפינו, אשר ניהל מפעל העפלה פרטי, וביקשה שיסייע לה וייקח על ספינותיו בלא תשלום כמה עשרות פליטים ומהגרים, מתוך אמונה שינהג בהתאם לחובתו היהודית והציבורית. לקונפינו היו קשרים עם מנגנוני הביטחון הבולגריים והוא הגיע עימם לסיכום בנושא. קונפינו מצוין, שההסכם הושג בעיקרו על השאיפה של הממשלה הבולגרית להיפטר מהיהודים הלא רצויים לה – תחילה מהנתינים הזרים ולאחר מכן היהודים בכלל. בלי הסכם שכזה, שום טרנספורט לא יכול היה לצאת מחופי בולגריה באותה תקופה.⁶⁸ ברוך קונפינו, סגן יושב ראש 'אגודת הציונים הכלליים ע"ש תאודור הרצל', סניף התנועה הציונית בסופיה, ואיש 'הציונים הכלליים', פעל החל מ-1938 במסגרת התנועה הציונית בבולגריה, במטרה לארגן עלייה המונית מבולגריה. הוא ביקר בארץ ישראל בראשית 1939, והגיע לסיכום עם אנשי המוסד לעלייה ב' על היותו איש הקשר לנושא, סיכום ממנו התעלמו בהמשך אנשי המוסד לעלייה ב'.⁶⁹

פניית הקונסיסטוריה אל קונפינו לסיוע, למרות הביקורת הכבדה כלפיו, הייתה מבחינתה מוצא אחרון בהיעדר סיוע ממוסדות העלייה, וניכר כי ראשיה עשו זאת בלב כבד. בהקשר לקונפינו והנתינים הזרים, מצוין נסים (בוקו) לוי שהמצב בווארנה קשה. סבלם של הפליטים גדול ומספרם הולך וגדל, על אף העובדה שכמה משפחות נכללות מדי פעם בטרנספורטים של ד"ר ברוך קונפינו. כולם מחכים לתורם לנסוע, אבל לד"ר קונפינו יש התחייבויות כלפי קבוצות יהודים מהונגריה, צ'כיה וארצות אחרות ואפשרויותיו מוגבלות. קונפינו הקים ועדה לטיפול בפליטים המורכבת מאנשים הקרובים לו.⁷⁰ עד כאן דיווחו של לוי, ועליו יש להוסיף שקונפינו ארגן שבע הפלגות של ארבע ספינות – 'אגיוס ניקולאוס', 'רודניצ'אר' (ארבע הפלגות), 'ליברטאד' ו'סלבדור'. במסגרת זו הפליגו מבולגריה 2,662 מעפילים ובהם מאות נתינים זרים. בכל אחת מהפלגות העלתה המשטרה הבולגרית לספינות, תוך שימוש באלימות קשה, עשרות פליטים נתינים זרים, עניין שהגדיל את מספר הנוסעים הרבה מעבר למותר לפי כללי הבטיחות.

המפעל של קונפינו, שהיה שנוי במחלוקת בשל תנאי הבטיחות אשר שררו בספינותיו, עמד בצל אסון טביעתה של 'סלבדור', ואז הופסק.⁷¹ למפעל ההעפלה של ברוך קונפינו מיוחדים בספר זה שני מאמרים נרחבים, ולכן מובא כאן בקצרה רק אקורד הסיום של האירועים – טביעתה של 'סלבדור'.

⁶⁸ ברוך קונפינו, עלייה ב' מחופי בולגריה, הוצאת 'אחיאסף' בע"מ, 1965, ירושלים, עמוד 41.

⁶⁹ יוסף קונפורטי, מפעל העלייה של ד"ר קונפינו 1939-40, באתר 'כולנו בולגרים'.

⁷⁰ נסים (בוקו) לוי, זכרונות, הוצאת 'יד ושם', ירושלים.

⁷¹ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת, עמודים 68-69. קיימות עדויות לכך ש'אגיוס ניקולאוס' קיימה הפלגה נוספת, הפלגה שנייה. ראו לדוגמה אילנה בן-גמא, אגיוס ניקולאוס – פלש טרנספורט, 1969, באתר מכון ז'בוטינסקי.

הספינה הפליגה ב-3 בדצמבר 1940 מנמל וארנה שבבולגריה ועל סיפונה 352 מעפילים. ההפלגה נכפתה על מנהל הנמל על ידי מפקד המשטרה, הקולונל פאנטב, למרות שמנהל הנמל סבר שמצבה אינו מאפשר הפלגה. ב-12 בדצמבר 1940 לפנות בוקר, טבעה הספינה בים מרמרה מול חוף סיליברי ו-238 מעפילים נספו באסון. הקונסיסטוריה היהודית הקימה ועדת חקירה בראשות לאון פרחי לבדיקת נסיבות הטביעה, והוא לא פורסם רשמית בשל איומי מנגנוני הביטחון הבולגריים. דו"ח ועדת החקירה קבע שחברי הוועד הציבורי שניהל את ההפלגה (ועד שמונה על ידי קונפינו, אשר עמד בראשו), לא עמדו בהתחייבותם להבטחת שלומם של הנוסעים והספינה לא הייתה כשירה להפלגה. הדו"ח לא ציין דבר לגבי חלקה של הממשלה הבולגרית, וזאת אף שהיה ברור כי פאנטב כפה על מנהל הנמל לאשר את הפלגת הספינה, וכי בין נוסעיה היו 'נתינים זרים' שהפכו פליטים בעקבות החלטת הממשלה הבולגרית לגרשם.⁷²

פרשיית מחנה המעצר בכפר איגנטיבו

בסמוך לכפר איגנטיבו אשר באזור וארנה, הקימה משטרת בולגריה מחנה מעצר לפליטים שהובלו משטח ההפקר, לקראת שילוחם מבולגריה דרך נמל וארנה. מקצת מהמקורות מכנים את האתר מחנה ריכוז, משום שנכלאו בו משפחות שלמות. המקורות חלוקים לגבי מועד הקמת המחנה ומספר הכלואים בו. מספר מקורות מציינים שהמחנה פעל עוד מראשית הגירושים, והוא הפסיק לפעול רק כאשר כל הנתינים הזרים שהיו כלואים בו גורשו למדינות שהסכימו לקבלם.⁷³ עוד מצוין כי לאחר לחץ הקונסיסטוריה, הובלו כ-400 מחוסרי נתינות אשר גורשו באמצע ספטמבר 1939, אל הכפר איגנטיבו ורוכזו שם.⁷⁴ תיאור זה אינו נתמך על ידי עדויות מגורשים מגירושי ספטמבר שנאספו למאמר זה, משום שהן מעידות על העברה ישירה לווארנה. מנגד, מקורות אחרים טוענים כי אירוע איגנטיבו התרחש ב-1941, בסמוך לחקיקת 'החוק להגנת האומה' אשר החמיר משמעותית את מצבם המשפטי של הנתינים הזרים. בין היתר נקבע באותו חוק כי נתין זר או מחוסר נתינות ממוצא יהודי, לא יוכל לרכוש אזרחות בולגרית. מקורות אלה קושרים בין אירוע איגנטיבו לפעילותו של הקברניט אנטון פרודקין. ב-1 במרץ הצטרפה בולגריה למדינות הציר, והוורמאכט נכנס לבולגריה והשתמש באדמתה כבסיס יציאה לכיבוש יוון ויוגוסלביה. באמצע 1941 עצרה המשטרה הבולגרית כ-100 פליטים יהודים-יוגוסלבים, שאיבדו את אזרחותם לאחר כיבוש יוגוסלביה על ידי גרמניה הנאצית. במקביל, עצרה המשטרה בווארנה כ-200 מיהודי בולגריה, שהוגדרו כנתינים זרים ולא הצליחו לעזוב את הממלכה.

⁷² שלמה שאלתיאל, ספינת המעפילים סלבדור, הוצאת 'עמותת סלבדור', ירושלים, 2020, עמודים 93-101.

⁷³ ניר ברוך, הפקר – בולגריה ויהודיה במשך הדורות, עמוד 93.

⁷⁴ ועדת הערעורים לפי חוק נרדפי הנאצים בתל אביב – יפו, החלטה בתיק 07/326, 5 ביוני 2007.

300 העצורים הובלו למחנה באיגנטיבו ונכלאו במקום. הם סבלו מרעב ועינויים קשים ונאלצו לחיות ללא תנאים סניטריים בסיסיים במשך מספר חודשים.⁷⁵

אנטון מקרוביץ' פְּרוֹדְקִין (בבולגרית: Антон Макарович Прудкин) היה קברניט פרילנסר רב-ניסיון, שהועסק בהפלגות מזדמנות אשר חלקן היו 'בתחום האפור' וגם בצי הסוחר הבולגרי. הוא נולד ב-1880 ברוסיה, לחייל רוסי ממוצא אוקראיני אשר נלחם במהלך מלחמת העצמאות הבולגרית, התחתן עם אישה מקומית והשתקע בבולגריה. פרודקין לחם במלחמות הבלקן בשורות הצבא הבולגרי וזכה לאותות הצטיינות. בהמשך הצטרף לצי הסוחר הבולגרי, ובמקביל היה סוכן של המשטרה החשאית הרוסית שעסקה בבילוש פוליטי – ה'אֹכְרָנָה'. מאוחר יותר נודע כאנרכיסט ומקורב לחוגי המפלגה הקומוניסטית. פרודקין הצטרף לארגון המהפכני הפנים-מקדוני והשתתף במספר פעולות התנקשות מטעמו. ב-1923 השתתף גם בניסיון ההפיכה הכושל של הקומוניסטים, נלכד, נשפט, נדון למאסר עולם וב-1936 זכה לחנינה. לאחר שחרורו חזר לעבודתו כקברניט פרילנסר מנמל וארנה, וכך פגש בברוך קונפינו. בתקופה זו ריגל פרודקין עבור ברית המועצות, ובמסגרת תפקידו רקם קשרים עם גופי הביטחון הבולגריים.⁷⁶

מיולי ועד נובמבר 1939 עבד עבור קונפינו, והיה הקברניט של 'רודניצ'אר' בשלוש הפלגותיה הראשונות לארץ ישראל. פרודקין היה 'עושה צרות מקצועי', ולפני הפלגתה השלישית של 'רודניצ'אר', הוביל שביבת ימאים על הספינה בתביעה להעלאת שכר. בשובה של 'רודניצ'אר' מהפלגתה השלישית פיטר קונפינו את פרודקין.⁷⁷ וכך, במרץ 1941, החליט פרודקין 'לעשות כסף קל' על גבם של הפליטים היהודים שלא הצליחו לצאת מגבולות בולגריה. פרודקין רכש ספינת מעפילים בשם נְדִיָּדָה (לפי גרסה אחרת שמה היה סְטְרוֹמָה), הגיע למחנה המעצר והציע לעצורים להפליג בספינתו תמורת 30 אלף לבות לנפש. בתקופה זו גבולות בולגריה כבר נסגרו ליציאת יהודים, אך למרות זאת הקונסיסטוריה התנגדה נחרצות להפלגה בשל מצבה הרעוע של הספינה, כאשר זיכרון טביעת 'סלבדור' לא מש מראשה. פרודקין פנה לידידו הקולונל פאנטב, מפקד המשטרה, וזה זימן את נציגי הקונסיסטוריה לשימוע במשטרה. ביולי הגיעו נציגי הקונסיסטוריה למשרדי המשטרה ונפגשו עם סטואיל דרגנוב, סגן מפקד המשטרה. דרגנוב איים על חברי הקונסיסטוריה ש-300 העצורים יגורשו מבולגריה למחנות ריכוז תוך שלושה ימים, אם לא יימצא הכסף להפלגתם, וכך ייעשה גם לנציגי הקונסיסטוריה שנכחו בפגישה – עורך הדין נסים (בוקו) לוי ויוסף גרון. הקונסיסטוריה עמדה על התנגדותה להפלגה אך נציגיה מסרו שהכסף ייאסף.

⁷⁵ חיים קשלס, קורות יהודי בולגריה – כרך ג' תקופת השואה, עמוד 35.

⁷⁶ ינקו ניקולוב יאנקוב, אנטון פרודקין – טור תמורת כסף.

⁷⁷ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת, עמודים 310–311.

קציני המשטרה הבולגרית רמזו באופן לא רשמי שיש לשלם שוחד של 100,000 לבות כדי שהם יאסרו על הנדז'דה להפליג. ראש הקהילה היהודית בווארנה, ז'אק טולידו, ערך מגבית בקהילה וגייס 80,000 לבות. הכסף נמסר למפקד המשטרה בסופיה, והוא ביקש בנוסף לדאוג שיהודי וארנה והנתינים הזרים יצביעו בבחירות הקרובות לרשימת המועמדים מטעם הממשלה. בראשית אוגוסט 1941 שוחררו עצורי איגנטייבו וקיבלו אישור לשהות בקרב קהילות בולגריה השונות.^{78,79} גורלו של אנטון פרודקין לא שפר עליו: הוא נעצר מספר חודשים מאוחר יותר, הודה בריגול לטובת ברית המועצות וב־1 באוגוסט 1942 הוצא להורג.⁸⁰

מה עלה בגורל המגורשים ובגורל רכושם?

כפי שעולה מהמקורות השונים ומעדויות המגורשים, היו מספר סיבות לפגיעות ואף למוות בשטח ההפקר: ירי, פציעות בשל מכות שוטרים וחיילים טורקים או בולגרים, ומחלות שונות. קשה לאמוד במדויק את היקף הנפגעים אך ניתן להעריך באופן מושכל כי מדובר בעשרות. כמו כן, כמה עשרות מאוכלוסייה זו טבעו באסון 'סלבדור'. המגורשים מבולגריה ליוון, גורשו בהמשך למחנות ההשמדה על ידי הבולגרים ששלטו בתרקה היוונית, או על ידי הגרמנים עצמם, וזה היה גם גורלם של מי שגורשו למדינות שנכבשו בהמשך על ידי גרמניה הנאצית.

במאגרי המידע של יד ושם, קיים מידע לגבי 791 יהודים מבולגריה שגורשו למחנות ההשמדה ממדינות אירופיות: 391 יהודים מצרפת (הם גורשו למחנה דראנסי ומשם לאושוויץ), 166 מיוגוסלביה, 93 מיוון, 57 מאיטליה, 21 מרומניה, 18 מגרמניה, 15 מאוסטריה, 10 מצ'כוסלובקיה, 7 מהונגריה, 7 מבלגיה, 5 מברית המועצות ו־1 מהולנד. קבוצה זו מכילה הן בעלי אזרחות בולגרית, והן כאלו שנולדו בבולגריה אך לא היו אזרחים בולגרים וגורשו ממנה. כידוע, אישרה ממשלת בולגריה לגרמניה הנאצית לגרש למחנות ההשמדה את אזרחיה היהודים שהתגוררו מחוץ לבולגריה – בגרמניה, בארצות שנכבשו על ידי גרמניה ובאלו שהיו נתונות להשפעתה. בצרפת למשל, היו 178 אזרחים בולגרים מבין 391 המגורשים למחנות ההשמדה.^{81,82}

אם כן, ניתן לומר באופן כללי כי כמה מאות מקרב 4,022 המגורשים מצאו את מותם בגירוש עצמו, ובהמשך במהלך השואה. המגורשים שהצליחו להגיע למדינות כגון טורקיה או ספרד, וכן אלו שעלו לארץ ישראל – רבים מהם באמצעות מפעל ההעפלה הפרטי של ברוך קונפינו – ניצלו. הניצולים היו הרוב מקרב המגורשים.

⁷⁸ חיים קשלוס, קורות יהודי בולגריה – כרך ג' תקופת השואה, עמודים 36–39.

⁷⁹ שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת, עמודים 278, 327.

⁸⁰ ניקולה ראדב, [למען המולדת](#).

⁸¹ [מאגרי המידע של יד ושם](#).

⁸² חיים קשלוס, קורות יהודי בולגריה, חלק ג' – תקופת השואה, עמודים 70–74.

בסוגיית הרכוש יש לציין כי למרות שמרבית המגורשים נמנו עם המעמד הכלכלי הבינוני-נמוך, הרי שהיו להם לפחות דירות עם תכולה ואלו נבזזו והוחרמו על ידי השלטונות הבולגריים.

עדויות של מגורשים

אירועי 'המסע לגירוש נתינים זרים' טרם נחשפו במלואם לידיעת הציבור הרחב. עדויות של מגורשים, כפי שנאספו ממקורות שונים לכתיבת מאמר זה, שופכות אור נוסף על הפרשה.

אברהם רוזן, נולד ב-1934 בפאזארג'יק, בולגריה. לדבריו, בשנת 1939, עם פרוץ המלחמה, משפחתו קיבלה צו גירוש המורה להם לעזוב את שטח בולגריה. לאחר הגיעם לפלובדיב, על פי הוראת הצו, הם רוכזו בתחנת הרכבת יחד עם כ-400 יהודים נוספים והועלו לרכבת אל עבר גבול בולגריה-טורקיה. עם הגיעם לאדירנה שבטורקיה, גורשו לאחר יומיים חזרה לבולגריה. לאחר הגעתם לשם, נשלחו שוב לטורקיה, וכך חוזר חלילה במשך מספר ימים. לאחר שהייה של מספר חודשים באדירנה, גורשו לבולגריה, וכך שוב, חוזר חלילה. בסוף שנת 1941 גורשו מטורקיה ליוון, שהו שם מספר ימים וגורשו חזרה לאדירנה. בשנת 1942 עזבה המשפחה את אדירנה מתוך מטרה לעלות לישראל, אליה הגיעו לאחר מסע ארוך ומפרך שארך מספר חודשים.⁸³

נסים בלו, נולד ב-1929 בפאזארג'יק. לדבריו, בשנת 1939 הגיע שוטר אל בית הספר בו למד, חיפש אותו וביקש ממנו להתלוות אליו. בהגיעם אל תחנת הרכבת בפלובדיב פגש את בני משפחתו, אשר היו עצורים בתא המעצר שם יחד עם קבוצה גדולה של יהודים בולגרים. נאמר לו כי הם קיבלו צו גירוש ועליהם לעזוב את בולגריה באותו יום, אחרת ייעצרו. באותו היום הם הועלו לרכבת, בליווי חמוש, לכיוון גבול בולגריה-טורקיה. לאחר שהגיעו לעיירת הגבול הבולגרית סבילינגראד, הם אולצו לעלות לרכבת לטורקיה. בהגיעם לאדירנה סירבו לקבלם, והם נשלחו חזרה אל סבילינגראד, וכך חוזר חלילה במשך כשבועיים. לאחר שבועיים נתקבל אישור לשהות באדירנה, ושם אכן שהו במשך כחצי שנה. לאחר חצי שנה נשלחו חזרה לבולגריה ושוב החלו לנדוד בין שתי הארצות, עד לפברואר 1942, אז גורשו שוב מאדירנה, אך הפעם לא באמצעות רכבת אלא ברגל. לאחר מסע של מספר ימים הגיעו לגבול הבולגרי, וממנו נשלחו אל יוון. בהגיעם ליוון סירבו לקבלם והם נשלחו חזרה לאדירנה. בשנת 1942 עזבו את אדירנה מתוך מטרה לעלות אל ישראל, אליה הגיעו כעבור מספר חודשים.⁸⁴

⁸³ ועדת הערעורים לפי חוק נרדפי הנאצים בתל אביב - יפו, החלטה בתיק 07/326, 5 ביוני 2007.

⁸⁴ שם.

אידה שוורץ. נולדה ב־1924 בווארנה, בולגריה. לדבריה, בשנת 1939, לאחר שיצאה פקודה בנושא מטעם השלטונות בבולגריה, הורו למשפחתה ולה לעזוב את בולגריה, בגלל מוצאו הטורקי של אביה. בליווי חמוש הם הועלו על רכבת אל פלובדיב ועם הגעתם, בשעות הערב, נלקחו לתחנת המשטרה והוחזקו שם בתא סגור עד שעות הבוקר. למחרת היום, היא ומשפחתה הועלו לרכבת אל גבול בולגריה-טורקיה. לאחר הגעתם לגבול לא הורשו להיכנס לטורקיה, אולם נאסר עליהם לשוב אל בולגריה. כעבור שלושה ימי המתנה, אשר לוו בפחד וחרדות, אפשרו להם לעבור את הגבול, והם שוכנו בעיירת הגבול אדירנה בה שהו כשנתיים עד לעלייתם לישראל.⁸⁵

רבקה פרידלנד. נולדה ב־1923 בפאזארג'יק. לדבריה, בשנת 1939 נדרשו על ידי הגרמנים, בהתראה קצרה של מספר שעות, לעזוב את בולגריה. הם כונסו בתחנת הרכבת והוסעו לעיר סבילינגראד, ומשם אל אדירנה שבטורקיה. כאשר הגיעו לאדירנה נאסר עליהם לרדת מהרכבת והם גורשו חזרה אל בולגריה. כך חוזר חלילה במשך שבוע. לאחר שבוע, בעקבות התערבות יהודי אדירנה, הותר להם לרדת מהרכבת ולשהות בטורקיה, שם שהו במשך מספר חודשים עד שגורשו שוב חזרה לבולגריה, ובמשך כשבועיים נסעו הלך ושוב בין טורקיה לבולגריה ללא אפשרות לרדת מהרכבת. בתום השבועיים נשלחו אל העיר קוואלה במקדוניה היוונית, שם שהו מספר ימים ולאחר מכן גורשו שוב אל אדירנה, אותה עזבו בשנת 1942 במטרה לעלות לישראל, אליה הגיעו כעבור מספר חודשים.⁸⁶

שושי סטרומזה. אביה יליד סופיה. "סבי מצד אבי היה נתין יווני אך מאחר ונישא לבולגרייה, ניצל. בני משפחתו שהגיעו מיוון נחשבו נתינים זרים והוחזרו לסלוניקי ביוון, ומשם גורשו מאוחר יותר לאושוויץ. כל פעם כשאנו בסופיה אבי לוקח אותנו לרחוב פירוצקה, למקום בו נפרדו בני המשפחה והוחזרו לסלוניקי."⁸⁷

יוסף אלפנדרי. יליד סופיה, גר בנס ציונה, אביו מפלובדיב. "המשפחה שלי הייתה מיועדת לגירוש. סבתא שלי הייתה בהיריון ונסעה לביקור באדירנה שבטורקיה, שם נולד אבא שלי ולפי החוקים הוא נחשב אזרח טורקי. בשנת 1936 יצא חוק בבולגריה שכל הנתינים הזרים צריכים לעזוב את בולגריה. אבא שלי אלפנדרי יצחק הלך לשכונת אורטמזר בפלובדיב היות שהמשפחה הייתה ידועה. מצא מספר זקנים שהביאו אותם לבית המשפט ונשבעו שנולד בפלובדיב. כך נשארנו בבולגריה ולא היינו צריכים לנסוע לישראל."⁸⁸

⁸⁵ ש.ם.

⁸⁶ ש.ם.

⁸⁷ <https://www.facebook.com/groups/kulanubulgarim/permalink/761029181316375>

⁸⁸ ש.ם.

משה רובינשטיין. מרמת גן. "סבו של אבי היה עריק הצבא הרוסי שברח לטורקיה. הייתה לו נתינות טורקית. לסבא שלי היו קשרים והם שיחדו שם מישהו והשיגו לו אזרחות בולגרית וכך הוא ניצל מהגורל הרע."⁸⁹

עליזה אלחנתי. מחולון. "סבי וסבתי עלו לארץ ב-1939. הם גורשו מבולגריה משום שהייתה להם אזרחות ספרדית."⁹⁰

ריבה אלקלעי. מהרצליה. "אבא שלי ומשפחתי ברחו מפלובדיב. ב-1941 קיבלו ידיעות על הגירוש העומד לבוא בתוך שלושה ימים. אבי הגיע לישראל ב-1943 בעליית הנוער דרך טורקיה."⁹¹

משה אסייס (1922–2008). יליד פלובדיב, שהגיע לארץ בנובמבר 1939 על גבי הספינה 'קואופרטור', שנקשרה לספינה 'רודניצ'אר' ג' שהופעלה על ידי ד"ר ברוך קונפינו. התיאור הנוגע ללב הוא מתוך ספר המחזור של מחזור ג' (דצמבר 1942) ב'בית הספר למקצועות המלאכה על שם לודוויג טיץ', בקיבוץ יגור. ניתן להבחין בעברית המשובחת השגורה תחת קולמוסו של העולה החדש שנמצא רק שלוש שנים בארץ, והוא, כחניך 'השומר הצעיר', רכש אותה עוד בבולגריה:

"קשה, קשה היתה עליתי ארצה, דרך של סבל ויסורים.....באתי מבולגריה, אבי היה שם נתין זר בתור זרים היה עלינו לעזוב את הארץ. בקר אחד באו שני שוטרים אלינו ודפקו על דלת דירתנו. עוד חשך היה בכל. לא תארנו לעצמנו כי בחשך יבואו להקים אותנו משנתנו. בקשי רב נתנו לנו רשות להתלבש. לא הורשה לנו לקחת כל דבר. את הבית עזבנו כמו שהוא. יצאנו כשעינינו דומעות. בפעם האחרונה שמענו את קול נקישת הדלת של ביתנו. קול נקישה זה היה מיוחד, שונה מאשר תמיד. שעות עברו. ערפל היה פרש על הסביבה כלה. הכל היה שחור לפנינו. הלכנו ללא דרך וללא מטרה. השוטרים ציוו עלינו לעלות על עגלת חיילים. לתחנת הרכבת הובילו אותנו. הפרוזדור של תחנת הרכבת היה מלא באנשים. הוחלט לזרוק אותם אל מעבר לגבול. גברים ונשים, גברים וטף כלם ידעו כי יהיו מושלכים לעבר הגבול התורכי. אי שם. מי יודע איהו "אי שם" ומה שם? האם בכלל נשאר עוד בחיים.

אחרי זמן מה עלינו לרכבת. כל צעד מצעדנו היה מלווה בשוטר כשפיו מלא קללות. אחרי נסיעה כזו של שמונה שעות הגענו אל הגבול התורכי. ירדנו לעיירה קטנה (סבילינגראד, מ"כ). משם השליכו אותנו לפני הגבול. לקחו מאתנו את כל בגדינו הטובים ביותר ואת מעט הכסף שהספקנו לקחת אתנו לדרך. חדשים תעינו בשטח ארץ ההפקר בין הגבול הבולגרי ובין הגבול התורכי. מעת לעת יכולנו להשיג מעט לחם בכפרים הסמוכים.

⁸⁹ ש.ם.

⁹⁰ ש.ם.

⁹¹ ש.ם.

בלילות תרים היינו: ברצוננו היה להתחמק דרך אחד הגבולות. אך עמלנו היה לשוא. ביום הסתתרנו בינות לשיחים בכדי שלא יתפסו אותנו.

אחרי טלטולים רבים, ואחרי בדידות איומה של חדשים, נצלנו סוף סוף, בנס. וזוהי פרשת הנס: הקונסיסטוריה היהודית בסופיה בזבזה כסף רב עד כי לסוף הצילה אותנו. בקשי ובעמל רב הצליחו להכניס אותנו לפנים בולגריה. משם העבירו אותנו לנמל וורנה, אשר בים השחור.

עלינו לספינת דיג קטנה. זו היתה ספינת מתים ממש. עשויה היתה הספינה תאים, תאים. בכל תא כמה אנשים. לא יכלנו אפילו להתיישר. לצאת מן התא לא יכלנו אלא בזחילה. בטרם נפליג הגיעה עוד אניה מלאת מעפילים. את ספינתנו קשרו בחבל לאניה זו. סוף סוף יצאנו את הארץ הזרה. את הים השחור עברנו בשקט, אולם אחרי קושטה קמה סערה בים. ספינתנו הקטנה התנדדה כבבה. עוד מעט ונהפכה על פיה. עם כל תנודה ותנודה טולטלנו ככדור. כך נתכו על ראשנו ובכל גופנו מכות ללא הפסק. בסערה כזו שטנו יומיים. אחר כך שקטו הגלים. ככה עברו עלינו ארבעה עשר יום. והנה נפוצו שמעות, אשר מקורן ביושבי האניה, שאנו קרובים לארץ. וכך באמת היה הדבר.

בשעה שתיים אחר חצות פקד הקפיטן לעמד. האניה וגם ספינתנו נעצרו. הקפיטן צווה לרדת מהאניה לספינה. אז כבר האמנו כי בקרוב נגיע אל החוף המבוקש. שמחנו. שמחתנו היתה עצורה. רק עינינו הבריקו כגחלים לוחשות. הלבבות דפקו. כולם ירדו אל הספינה. היא הספיקה להכיל את כלם. אולם כל רוח מצויה יכולה היתה להפכה. הקפיטן והמלחים נשאר באניה. הקפיטן נאם קצרות. הסביר לנו כי אנו נמצאים חמישה עשר ק"מ מחוף הארץ. נתן לנו את הכיוון הנכון. ברכו אותנו בהצלחה וחזרו. חזרו למען הבא אחים-גולים אחרים למולדתם. לבדנו נשארנו בלב הים. לקחנו את הכוון הנכון. ואם הפעם לא היו מלחים, הפכנו אנו מלחים. האיר הבקר. מרחוק ראינו שתי נקודות. לקחנו כוון לעבר תל-אביב. מתקרבים אנו לנמל. בינתיים הבנזין אוזל והולך. ספק אם נוכל להגיע אל החוף של תל אביב. אחדים מאתנו קופצים המימה ושוחים עד החוף. קושרים אנו חבל לספינה ומוסרים את קצהו לאלו שירדו. הם סוחבים את הספינה אל החוף. הנה עמדה הספינה ואנו מתחילים לרדת. מנשקים אנו את עפר הארץ ושרים את השיר "אנו עולים ושרים". מיד אחרי זה באה המשטרה האנגלית וצוותה עלינו ללכת לנמל. שם חיכו לנו מכוניות. עלינו בהן. הובילו אותנו על פי פקודת המשטרה לצריפין. אחרי ארבעים יום יצאנו לחפש. הגעתי הנה, ליגור, לחיות חיי קיבוץ וללמד מקצוע.⁹²

⁹² בית הספר למלאכה על שם לודביג טייץ, יגור, מחזור ג' 1940-1943, דצמבר 1942. תודתי נתונה לגב' נטע חכמוביץ' מנהלת ארכיון יגור.

סיכום

מהלך זה של גירוש היהודים שהיו נתינים זרים או מחוסרי נתינות, היה קדימון לצעדיה הבאים של הממשלה הבולגרית, ותאמו את עמדתו של המלך בוריס השלישי, אשר נקט צעדי התקרבות לגרמניה הנאצית ושילם עבורה ב'מטבע יהודי'. שלוש וחצי שנים מאוחר יותר, גירשו הבולגרים את 11,343 יהודי תרקיה היוונית, מקדוניה הווארדארית והעיר פירוט, למחנות ההשמדה. במקביל, נכשלו הניסיונות לגרש את יהודי בולגריה 'הישנה' למחנות ההשמדה. כמו כן, גורשו למחנות ההשמדה היהודים אזרחי בולגריה שהתגוררו בגרמניה הנאצית, במדינות הכבושות על ידה ובאלו הנתונות להשפעתה. בבולגריה, וגם בישראל, קיימים עד היום גורמים המאדירים את חלקו של המלך בוריס באירועי מלחמת העולם השנייה, עד כדי הצגתו כקורבן של האירועים. בחלק מהנימוקים טוענים ה'מלונכים', כי אירועי מרץ-מאי 1943 היו בבחינת מחטף של הממשלה הגרמנופילית, שבראשה עמד פרופסור בוגדאן פילוב.

ואולם, 'המסע לגירוש נתינים זרים' התרחש ב-1939, בתקופת ממשלתו של גאורגי קיוסאיבנוב, שהיה ידוע כעושה דברו של המלך. עוד ברור, שלאחר הפיכת 'הליגה הצבאית' ב-1934, מיצב עצמו בוריס השלישי כשליט אוטוקרטי ודבר לא נעשה בבולגריה ללא אישורו. אירועי גירוש הנתינים הזרים מדגימים בבירור שארמון המלך ניצח על כל המהלכים האנטי-יהודיים, וכי הם בוצעו כפי רצונו של המלך ובאישורו. אירועי 'המסע לגירוש נתינים זרים' ליוו את ניצוליהם לאורך כל תקופת חייהם, ולכך התלוו הכעס וההשפלה על אי-ההכרה באירועים כחלק מהשואה,⁹³ על אובדן צלם האנוש בשטח ההפקר, ועל מיעוט המידע, החומר הכתוב בנושא ואזכורו בקורות השואה בכלל ובקורות יהודי בולגריה בפרט. יהא מאמר זה פורקן לזכרם של קורבנות ונפגעי הגירוש.

מאמר זה התפרסם לראשונה בספר:

משה מוסק, מוטי כנרי, הישרדות או הצלה?, יהודי בולגריה בתקופת השואה
היסטוריה וכתובת היסטוריה, הוצאת בית מורשת יהדות בולגריה - ביפו, ישראל, 2023,
מסת"ב 0—459—598—965—978.

⁹³ ועדת הערעורים לפי חוק נרדפי הנאצים בתל אביב – יפו, החלטה בתיק 07/326, 5 ביוני 2007. הוועדה דנה במספר ערעורים של מגורשים במסגרת 'המסע לגירוש נתינים זרים' על אי-הכרתם כנרדפי נאצים לפי חוק הפיצויים הגרמני. בהחלטותיה על דחייה וקבלה של חלק מהעיתרות קבעה הוועדה, כי לאור סעיף 43 לחוק הפיצויים הגרמני, מועד תחילת ההשראה הגרמנית בבולגריה הינו 6 באפריל 1941, וחזקה שכל רדיפת יהודים מיום זה ואילך נעשתה על רקע נאצינל-סוציאליסטי. עובדתית, כפי שמדגים מאמר זה ומקורות כתובים רבים אחרים, ההשפעה הגרמנית בבולגריה החלה כבר במחצית השנייה של שנות השלושים.